

הרב ד"ר יהודה צבי שטמפפר
מפעל תשובות הגאונים
מכון ירושלים

תשובות גאונים חדשות מתוך תכריך גניזה עתיק

לכבוד גליון המועדים של מוריה, אנו מגישים ללומדים תשובות גאונים חדשות שהן חלק מכתב יד ישן נושן שהועתק לפני כאלף שנים. זהו קטע גניזה שנמצא בספריית האוניברסיטה של קיימברידג', T-S NS 309.33. בין התשובות בקטע זה מצויה תשובה חדשה בדין תקיעות וברכות של ראש השנה ושל יום הכפורים.

תשובות הגאונים בקטע זה כתובות על מגילת קלף אנכית, כלומר מגילה הכתובה משני צידיה ונקראת לאורך, מלמעלה למטה. היריעות בתבנית זו נתפרות זו מתחת לזו, שלא כצורת מגילה וספרי תורה המוכרים לנו כיום, שבהם היריעות תפורות זו לזו בצד הרוחב ונפתחות לקריאה לרוחב. כשמגיע הלומד לסופה של המגילה בתבנית זו, הוא הופך אותה וקורא את הצד השני, מעין עמוד ב', לכיוון ההפוך. משום כך, המילים בכל אחד משני הצדדים כתובות הפוך מהצד הנגדי. צורה זו מכונה תכריך¹, או בלועזית 'רוטולוס' (ברבים: רוטולי), והיא הייתה נפוצה עד סוף תקופת הגאונים. לאחר מכן נעלם השימוש בתכריך כמעט כליל². נוסף לתבנית הכתיבה של הקטע, גם צורת האותיות אופיינית לסוף תקופת הגאונים³. כלומר, התשובות שמתפרסמות כאן הועתקו על גבי הקלף ככל הנראה בסוף תקופת הגאונים, סמוך לזמנו של רב האי גאון. המשמעות היא שאפשר להניח שהתשובות שכאן קרובות ביותר לנוסח המקורי, משום שכל העתקה פותחת פתח לטעויות סופר, נוסף על קיצורים מכוונים. לכן סביר להניח שכתב יד קדום זה משמר נוסח נאמן של התשובות המקוריות, כשעדיין לא חלו בו ידיים. איננו יודעים מיהו הגאון המשיב, אבל קטע מהתשובה שנביא להלן בדבר ספר תורה שאינו מוגה מובא בספר האשכול (חלק ב, עמ' 51) בשם רב פלטוי גאון פומבדיתא⁴.

העתקת כתב היד

תוכן התשובות בעמ' א (צד השיער)

- א. סימן ה – שורות 1-6, סוף תשובה בעניין ישראל שלא מל את עבדו אלא מתגלגל עמו כדי שיוכל למכרו לגוי בעתיד.
- ב. סימן ו – שורות 6-16. תשובה בדין עירוב חצרות.
- ג. סימן ז – שורות 16-19, מובאה בעניין דברים שנאמרו בכוס של ברכה (ברכות נא ע"א).
- ד. סימן ח – שורות 19-41, תשובה בעניין ספר תורה שנמצא בו טעות או שלא הוגה.
- ה. סימן ט – שורות 42-54, בעניין ברכות ותקיעות מעכבות זו את זו.
- ו. סימן י – שורות 55-66, בעניין בישולי עכו"ם בחגבים.

* מאמר זה הוא פרי עבודה במפעל תשובות הגאונים של מכון ירושלים, עם שותפי ד"ר אמיר אשור וד"ר עזרא שבט. אני מודה לרב שלמה אנגל, לרב יעקב פרבשטיין, ולרב משה סגל ממכון ירושלים על הערותיהם.

1. ראה בבא מציעא, כ ע"ב: "כמה הוא תכריך של שטרות – שלשה כרוכין זה בזה... תכריך, כל חד וחד בראשה דחבריה". 2. ראה מלאכי בית-אריה, קודיקולוגיה עברית (קדם פרסום, גרסת אינטרנט), פרק א: מבוא, התכריך, עמ' 35-37. לדוגמאות נוספות ראה: עזרא שבט, תשובות גאונים בתכריך גניזה, גנזי קדם יב (תשע"ו), עמ' 155-176. 3. כך מסר לי ד"ר אמיר אשור, מומחה לתארוך כתבי יד. 4. רוחב הקטע הוא 106 מ"מ. שרד ממנו אורך של 300 מ"מ, ובו צופפו 66 ו-72 שורות לעמוד.

ע"ב (צד הבשר)

בעמ' ב מובאים פירושים קצרים, בעיקר פירושי מילים, לתלמוד, מסכת בבא בתרא. שרד בחלק זה של התכריך כנראה רוב התוכן, מפרקים ד-י (במקביל בדפוס, דפים סו ע"א-קסד ע"ב), בערך 80 מאמרים. ונפרסמם בפעם אחרת בע"ה.

סימני התשובות כתובים בשוליים (העתקנו אותם אל מקום תחילת התשובה). את סוף תשובה סימנו בעיגול עם נקודה באמצע ©. קריאה מסופקת סימנו באות חלולה.

תחילת התשובה על פי תשובות הגאונים שערי צדק חלק ג שער ו סימן כ וששאלתם: עבד ערל שהיה ביד ישראל ולא רצה רבו למולו, א"נ דרצה ישראל אדונו למולו ועבד אינו מקבל, מוכרו לאלתר או מגלגל עמו שנים עשר חדש. תמה גדול יש בשאלה ראשונה. בשלמא שאלה שנייה ודאי יש עבדים שאינן רוצין למול, אלא ראשונה שאין רבו רוצה למולו איפשר כן עבד מוסר עצמו למולו ורבו אינו רוצה והלא חובה עליו למול עבדיו, הו' יודעין שמי שעושה כן עובר על המול ימול יליד ביתך ומקנת כספך ובכל יום]

ע"א

- 1 [יום באיסור עומד. אלא כך דברים נראים, שזה] שלא מלו
- 2 [לכתחילה ועובר בכל יום בעשה כדי שנתיר] לו למוכרו לגוי,
- 3 [לפיכך אסור לו למוכרו לגוי, א] לא ימול אתו תחילה, וימכרו
- 4 [לישראל. ואסור להשתמש בו] עד שימול אתו, שלא מצינו בכל
- 5 [ישראל שהעבד] אינו מעכב על רבו ורבו אינו מבקש לימול
- 6 עבדו⁵ © ו ולערב עירובי חצירות, ששאלתם, מערב הפסח
- 7 לערב הפסח עדיף או דילמא כל שבת ושבת עדיף שחביבה
- 8 מצוה בשעתה?⁶ כך מנהג בשתי [ישיבות, לערב כל שנה ושנה
- 9 ממועד שלפסח למועד שלפסח. ואף אתם כך עשו. ואם
- 10 תאמר⁷ מה טעם? שאם אתם אומ' מערב שבת לע שבת
- 11 [ש]מא [י]ש שפ[וש]ע ואינו נותן או שמא יש בני אדם
- 12 שהלכו בס[חור]ה⁸ ורוב שבתות יש⁹ בני אדם שאינן מצויין
- 13 במקומן, וא[ם] נשתייר אפילו אלמנה אחת שאין נותנת
- 14 עירוב מפסדת את כולן ואוסרת על כולן. הילכך מפסח
- 15 לפסח עדיף¹⁰, שהכל מ[צו]יין בבתיהן ופת מצויה אצל עניים
- 16 ואלמ[נות] ©]. ז עשרה¹¹ [דבר]ים נאמ[ר]ן בכוס שלברכה צריך

5. בשע"צ נוסף: "ובשאלה שניה כך אמרו חכמים (יבמות דף מ"ח ע"ב) מקיימין עבדים שאין מולין דברי רבי ישמעאל, רבי עקיבא אומר אין מקיימין. ור"י ור"ע הלכה כר"ע". 6. שחביבה מצווה בשעתה - פסחים סח ע"ב; קידושין לג ע"א; תשובות גאוני מורח ומערב, סי' קיג. 7. ואם תאמר - חסר שם. 8. בסחורה - שם: 'לסחורה'. 9. יש - שם: 'יש רוב'. 10. מפסח לפסח עדיף - שם: 'עושין מפסח לפסח... ואלמנות עדיף'. 11. ברכות נא ע"א: "אמר רבי זירא אמר רבי אבהו, ואמרי לה במתניתא תנא". מובא בשאלתות, פרשת יתרו (נד), הלכות גדולות, הל' ברכות. הדף קרוע בכמה מקומות וחסר. השלמנו על פי ה"ג, אך בשינוי לפי מה ששרד ולפי כמות השטח החסר. הלשון שם: "טעון הדחה... ושטיפה... חי ומלא עיטור ועיטוף מקבלו בשתי ידיו ואוחזו בימינו מגביהו מן הקרקע טפח ונותן עיניו בו ומשגרו במתנה לאנשי ביתו". בנוסחאות הבבלי במקום "מקבלו, ואוחזו": "נוטלו, ונותנו/מקבלו, מחזירו".

- 17 הדח[ה שטיפ]חני [...] 12 מקבל[ן] ב[י]מין ואוחזו בשתי ידי
 18 ומג[ביהו] מן הקרקע טפח וצריך עיטור
 19 [...] © ח ספר תו' שחסר
 20 [פסוקים אם לא] היגהו כלל [כיון] שאין אנו יודעין
 21 כמה חסנר אין קורין בו. אפילו לקימו ב[לא] לקרות בו אסור דאיתמר¹³
 22 ספר שאינו מוגה א רבני אמין עד שלשים יום מותר לקימו
 23 מיכן ואילך אסור לקימו¹⁴ משום שנ אל תשכן באוהליך
 24 עולה ואם יש בו ארבעה טעיות בכל דף ודף אס לק¹⁵ בו
 25 ולא עוד אלא שטעון גניזה אותו ספר אבל יש בו שלש
 26 טעיות בכל דף ודף מתקנין אותו וקורין בו ואף על פי
 27 שרב מחמיר יתיר מיכן כך הל¹⁶ דא רב יוסף הני תרתי מן[ילי]
 28 א רב בספרים ותניא תיובתיה דא רב ספר תו שיש בו
 29 שתי טעיות בכל דף ודף יתקון¹⁷ שלוש יגנו ותניא תיובתיה
 30 שלוש יתקן ארבע יגנו וכן הלכה אבל אם אין בו¹⁸ דף
 31 אחת שלימה שאין בה טעות כל עיקר וכתובה כתיקונה
 32 כל אות ואות שבא גויל מוקף לה מארבע רוחותיה¹⁹
 33 מצלת על כולו ומתקנו ושפיר דמי אלא כל זמן שלא תיקנו
 34 אין קורין בו ודוקא שרובו מתוקן כדי שיהא רובו כתוב
 35 כתיקונו ואותן טעיות שתיקן אין הוות מיעוטו שלספר
 36 תו דא²⁰ רב יצחק בר שמואל בר מרתא משמיה דרב והוא
 37 דכת רוביה דסיפרא שפיר ודוקא [אותיות] חסירות[ות] אבל
 38 יש בו יתירות אין [לנו] בה. חסירות מאי [טע' א' רב כהנא]
 39 משום דמחזי כמנומר²¹ וא[סקנן] אגרא חמ[וה] דר[בכא]
 40 הוה ליה יתירות בספריה אתא ל[קמ]יה דרבבא א' ל[א]
 41 אמרן אלא בחסירות אבל בית[יר]ות לית לן בה²² ©
 42 [ט] ברכות אין מעכבות [זו] אנת [זו] כ[מו]ן יוצר [און]ר ואה[בה] ר[בה]
 43 כמה שאמרו חכמ²³ א"ר ז[ר]יקה א רבמי א ריש לקיש ברכות
 44 אין מעכבות זו את זו ומ[ס]קנה דשמעתין מאי ברכות
 45 אין מעכבות זו את זו סדר ברכות אין מעכבות[ת] זו את זו
 46 דאם הקדים אהבה רבה ליוצר אור ובמשמרות [א]מ
 47 כמה ששנינו א להם המנונא (י) צאו²⁴ וברכו וכולה אב

12. במקור כאן: "ומלא עיטור ועיטוף", אלא בחור שבדף נותר רק מקום לאחד מהם. 'עיטור' מופיע כאן אחרי "מגביהו מן הקרקע טפח". 13. כתובות יט ע"ב. מובא בה"ג, הלכות צרכי ציבור. 14. לקימו, לקימו - בכל נוסחאות התלמוד ובה"ג: "לשהותו, לשהותו". 15. אסור לקרות. 16. כך הל[כה] - ברייתא המובאת במנחות כט ע"ב. 17. יתקון - במשקל כבקהלת א: טו: 'לא יוכל לְתַקֵּן'. בסמוך (30): 'יתקן'. 18. אין בו - כנראה צ"ל יש בו. 19. גויל מוקף לה מארבע רוחותיה - ע"פ מנחות כט ע"א. 20. במנחות שם (כט ע"ב) בסמוך. מובא ברי"ף שם. 21. מאי טע'... כמנומר - מנחות שם. חסר ברי"ף. 22. אגרא... לית לן בה - מנחות שם (כט ע"ב-ל ע"א) בסמוך. 23. ברכות יא ע"ב. 24. המנונא יצאו - משובש, צ"ל: 'הממונה צאו'. כנראה כוונתו למשנה, תמיד, ראש פרק ה: "אמר להם הממונה ברכו ברכה אחת והן ברכו קראו עשרת הדברים שמע והיה אם שמוע". כמובא בסוגיה בברכות שם (יא ע"ב), משם החלו להוכיח שברכות קריאת שמוע

48	ברכות שלראש השנה ²⁵ בין ביחיד ובין של [צבור]
49	דאמרו מלכיות וזכרונות ושופרות וטעה בב[רכות בראש]
50	השנה לא נפיק ידי חובתיה משום דברכות מעכב[ות]
51	זו את זו שכך שנו חכמי ברכת כהנים מעכבות זו [את]
52	זו ברכת כהן גדול מעכבות זו את זו ברכות אין מ[עכב]
53	זו את זו תקיעות אין מעכב' זו את זו הברכות והתקיעות
54	שלראש הש' ושליום הכפורים מעכבות ²⁶ את זו ⊙
55	[י] 27 ששל[קן] גוי בקדירה שלו שלנחשת יש שני ²⁸
56	[טע]מים ²⁹ א רב שמואל בר רב יצחק כל שנאכל כמות שהוא
57	[חי] אין בו משום בישולי גוים והני חגבים כיון דאין
58	[נאכ]לים בחי מפני ש[מנון ומפני...] [ן יש בהן משום [בישול]
59	[גוי]ם ואסורין ואמר[ינן] ב[סורא מתנו הכי בפ]ומפבדיתא מתנו[ן]
60	[הכי א] רב שמואל בר רב יצחק א רב כל ש[אינו עולה על שלחן]
61	[מ]לכים לאכול בו את הפת ³⁰ [אין בו משום בישולי גוים...]
62	[...] [א]לין חגבים כיון ד[אין עולין על שלחן מלכים]
63	[לאכול] בהן את הפת ³¹ [אין בהן משום בישול גוים]
64	[...] [ד]רב שמואל ב[ן] רב יצחק... ³² [
65	[...] [ת] ביני[...]
66	[...] [ח]גבים [...]

דיון בתשובות

1. תשובת גאון חדשה בדיון ברכות ותקיעות המעכבות זו את זו נפתח בתשובה החדשה בסוגיית ברכות ותקיעות מעכבות זו את זו. בגמרא ראש השנה, לד ע"ב, מובאת ברייתא:

תנו רבנן: תקיעות אין מעכבות זו את זו, ברכות אין מעכבות זו את זו, תקיעות וברכות של ראש השנה ושל יום הכפורים מעכבות.

נחלקו הראשונים בשאלת היחס בין הרישא (שתקיעות וברכות אין מעכבות) לסיפא (שתקיעות וברכות של ראש השנה מעכבות). לדעת רש"י, הרישא נאמרה על תקיעות שופר בשעת תענית, והסיפא על ראש השנה ויום כיפור. וכך כתב רש"י: "תקיעות וברכות דעלמא, כגון תעניות - אין

אינן מעכבות. וכן במקביל בירושלמי ברכות א: ה. בנוסחאות שלפנינו במשנה תמיד שם אין 'צאו', ואפשר שהיא אשגרא ממשנה תמיד ג, ב (יומא ג, א).²⁵ ראש השנה לד ע"ב, בה"ג סוף הלכות ראש השנה, ובריי"ף, שם פרק ד. 26. חסר: 'זו'. 27. ראה חלוקים בין מזרח ומערב, סימן נג: "אנשי מזרח מתירין פולין ששלקן גוי וכן חגבי' ובני א"י אסורין אותן מפני שמערבי' שלוקיהן שלבשר בשלוקיהן שלפירות".²⁸ שמא יש לקרוא: ושנו [חכ]מים. 29. עבודה זרה לח ע"א (ושם נט ע"א; מועד קטן יב ע"ב; שבת נא ע"א). מובא בשאלתות, פרשת דברים (קמא, ובה"ג, הלכות יין נסך ובריי"ף, שבת פרק ד (כג ע"ב). בעבודה זרה שם נוסח הברייתא 'בסורא מתנו הכי'. 30. רב שמואל... את הפת - עבודה זרה, שם (לח ע"א) בסמוך: "בפומבדיתא מתנו הכי, אמר רב שמואל בר רב יצחק אמר רב כל שאינו נאכל על שולחן מלכים לאכול/ללפת בו את הפת - אין בו משום בישולי גוים" (וכן במקביל יבמות מו ע"א גם שם נתחלפו הנוסחאות). הנוסח דידן: "לאכול בו את הפת" נשמר גם ברמב"ם, פירוש המשנה (עבודה זרה ב: ו). ללפת - בשאלתות, דברים (סי' קמא, הוצאת תשל"ז, סי' קנט, שורה 14: "ללפות/ללפת"), רבנו חננאל (ביצה טז ע"א). בה"ג (הל' יין נסך) נתחלפו הנוסחאות כפי שנתחלפו בין כתבי יד של התלמוד. 31. ראה רמב"ם, הלכות מאכלות אסורות יז, יט. 32. אי אפשר לדעת כיצד הכריע הגאון להלכה בין שתי המסורות בנוגע למאמר של רב שמואל בר יצחק בגלל מצבו הלקוי מאוד של כתב היד.

♦ מוריה, שנה שלוששים ושמונה, גליון י"ב (תנד-תנו), אלו תשפ"ב

מעכבין זו את זו אם בירך ולא תקע³³. כלומר אדם שלא ידע, או לא בירך, את הברכות המיוחדות לתענית³⁴ יכול לתקוע, ומי שאין לו שופר יברך את ברכות התענית. אבל בראש השנה ויום הכיפורים (של יובל)³⁵ אם לא ידע מלכויות, זכרונות ושופרות לא יתקע, ולהפך. כך הבינו התוספות את דברי רש"י (תוספות ראש השנה, לג ע"ב): "דמשמע מתוך פי" הקונטרס דאם בירך ולא תקע או תקע ולא בירך פירוש בירך מלכויות זכרונות ושופרות".

אך התוספות דחו את פירוש רש"י, וכתבו: "אי אפשר לומר כן דהתניא לקמן (סם) שתי עיירות באחת תוקעין ובאחת מברכין כשהוא הולך הולך למקום שתוקעין ואין הולך למקום שמברכין ותנן מי שבירך ואח"כ נודמנה לו שופר משמע שבלא שופר יכול לברך". משמע מהסוגיות שמצוות שופר אינה תלויה בברכות המיוחדות של מוסף, ולהפך. על כן פירשו התוספות שלצדדים קתני: "תקיעות וברכות מעכבות זו את זו היינו שהתקיעות מעכבות זו את זו והברכות מעכבות זו את זו, כשמברך מלכויות זכרונות ושופרות יברך שלשתן או לא יברך כלל, וכן תקיעות שברים תרועות, אם בקי בשלשתן יתקע, ואם לאו לא יתקע"³⁶.

לסוגיה זו נדרש גם הגאון בתשובה שאנו מפרסמים כאן לראשונה. ואלו דבריו³⁷:

"ברכות אין מעכבות זו את זו", כמו "יוצר אור" ו"אהבה רבה". כמה שאמרו חכמים (ברכות יא ע"ב): "א"ר זריקה א' רבמי (=ר' אמי) א' ריש לקיש, ברכות אין מעכבות זו את זו". ומסקנה דשמעתין: "מאי ברכות אין מעכבות זו את זו? סדר ברכות אין מעכבות זו את זו", דאם הקדים אהבה רבה ליוצר אור.

ובמשמרות אמרו, כמה ששינו (סם) "א' להם המנוגא (=המנונה) (י)צאו וברכו" וכולה, אבל ברכות שלראש השנה בין ביחיד ובין של [צבור...]³⁸, דאמרו מלכויות וזכרונות ושופרות, וטעה בב[רכות ראש] השנה לא נפיק ידי חובתיה, משום דברכות מעכבות זו את זו. שכן שנו חכמי: "ברכת כהנים מעכבות זו את זו, ברכת כהן גדול מעכבות זו את זו, ברכות אין מעכבות זו את זו, תקיעות אין מעכבות זו את זו. הברכות והתקיעות שלראש השנה ושליום הכפורים מעכבות [זו] את זו".

לפי תשובת הגאון, המימרא המובאת כאן, "ברכות אין מעכבות זו את זו", מתבארת בסוגיה בברכות יא ע"ב. שם מבואר שהכוונה לברכות שמע שאומרים אנשי משמר. את דין ברכות אלו (שאינן מעכבות זו את זו) משווים בברייתא כאן לברכות של מלכויות, זכרונות ושופרות (המעכבות זו את זו). גם דין התקיעות של ראש השנה מוצג בברייתא כנגד דין תקיעות 'סם', שבראש השנה

33. ראה מה שכתב הרב שמואל טל (טל חיים, קריאת שמע ותפילה, א, יד בנימין תשע"ט, עמ' שלב): ועל כרחנו צריך לומר שרש"י גרס אחרת בגמרא ולפי גרסתו הברכות והתקיעות נאמרו בחדא מחתא. ובאמת בסידור רש"י סי' קס מובאת גרסה שכרחה גם ברישא את הברכות והתקיעות זו עם זו: "תקיעות וברכות דעלמא אין מעכבות זו את זו". פירוש 'תקיעות וברכות דעלמא', כגון תעניות, אין מעכבות זו את זו, אם בירך ולא תקע. 'תקיעות וברכות של ראש השנה ושל יום הכיפורים מעכבות זו את זו מאי טעמא אמר רבא אמר הקב"ה לישראל וכול' ע"כ. וכן מובאת הגרסה הזאת במחזור ויטרי, הל' ר"ה, סי' שיז, עמ' שמט; בהגד"מ, ח"ג, עמ' תרפה; ובפסקי הרי"ד, ר"ה, לד ע"ב; וכן משמע קצת שגרסו הרי"ץ גיאת, ר"ה, עמ' מב; והרי"ד מלוניל, ר"ה, יא ע"ב; והרשב"ץ ד"ה תקיעות".

34. ראה תענית, טז ע"ב: "כדתניא בגואל ישראל מאריך ובחומתמה הוא אומר מי שענה את אברהם בהר המוריה הוא יענה אתכם וישמע בקול צעקתכם היום הזה ברוך גואל ישראל, והן עונין אחריו אמן, וחזן הכנסת אומר להם תקעו בני אהרן תקעו, וחוזר ואומר מי שענה את אבותינו על ים סוף הוא יענה אתכם וישמע בקול צעקתכם היום הזה ברוך וזכר הנשכחות, והן עונין אחריו אמן, וחזן הכנסת אומר להם הריעו בני אהרן הריעו, וכן בכל ברכה וברכה, באחת אומר תקעו ובאחת אומר הריעו".³⁵ כך ביארו כל הפרשנים. ראה לדוגמה הלכות רי"ץ גיאת, ראש השנה, עמוד מב: "וברכות דיום הכפורים דשיכי הכא בהדי ברכות של ראש השנה אמרו רבנן דלאו ז' ברכות דיום הכפורים הם אלא ט' ברכות דיום הכפורים הם של יובל, דתנן שוה היובל לראש השנה לברכות ולתקיעות". וראה עוד בפרשנים שמובאים להלן.³⁶ הרי"ץ (על הרי"ף מסכת ראש השנה יא ע"ב) סבר כותוספות והציע פירוש נוסף באותו כיוון.³⁷ ראה לעיל העתקה מדויקת עם סימני ההדרה.³⁸ לכאורה כוונתו לאפוקי

אין מעכבות זו את זו. מסתבר לפי זה, שהגאון הבין שאף התקיעות שהובאו בסתם, בסמוך לברכות בסתם, הן תקיעות שבמקדש, תקיעות של שופר או חצוצרות המלוות את הקרבת הקרבנות. המבנה של הברייתא, שבו מביאים את דין המקדש ואת דין המדינה – מקבל חיוק מגרסת הגאון שבה נוספו דין ברכת כהן גדול וברכת כהנים. ברכת כהן גדול מתקיימת במקדש בלבד (וכהן הדיוט בין במקדש ובין בגבולין)³⁹.

מסורת הפרשנות שבתשובת הגאון לא הייתה מוכרת לחכמי צרפת, אבל הייתה מוכרת לחכמי ארצות המזרח. כך למשל כתב רבנו חננאל (על אתר):

"ת"ר תקיעות אין מעכבות זו את זו", כגון תקיעות שבת (במדבר י, י): "ותקעתם בחצוצרות על עולותיכם וגו'". "ברכות", כגון ברכות של ק"ש וכיוצא בהן. ובהני אמרי' ברכות אינן מעכבות זו את זו.

תקיעות וברכות של ר"ה ושל יוה"כ של שנת היובל, שצ"ל מלכיות זכרונות ושופרות ביובל כדרך שאומרים בר"ה, מעכבות זו את זו... נמצאת למד שעל ברכות שיש עמהן תקיעות קתני שמעכבות זו את זו.

רבנו חננאל, כמו הגאון בתשובה, ביאר ש'תקיעות' סתם אלו תקיעות שבמקדש על הקרבנות, ו'ברכות' סתם הן ברכות קריאת שמע (אך לא הדגיש שמדובר באנשי מעמד, כנראה משום שלשיתתו אין נפקא מינה בזה)⁴⁰. בדרך זו ביאר גם ר"י אלמדארי, מחכמי חלב בתקופת הראשונים, שכתב⁴¹: "ברכות", כגון ברכות של ק"ש וכיוצא בהן, אין מעכבות זו את זו, שאם אמ' ברכה שניה בראשונה יצא.

"תקיעות וברכות של ר"ה, ויום הכפורים של שנת היובל" – שצריך לומר מלכיות זכרונות ושופרות כדרך שאו' בר"ה – "מעכבות זו את זו". שאם לא בירך ראשונות חוזר לראש... נמצא למד שעל ברכות שיש עמהן תקיעות קתני "מעכבות זו את זו" שהן שלש אמצעיות.

גם הרמב"ם סבר כשיטת הגאונים, ופסק שברכות שמע אינן מעכבות זו את זו בסדרן (הלכות קריאת שמע א, ח): "הקדים ברכה שנייה לברכה ראשונה בין ביום בין בלילה בין לפניו בין לאחריו יצא, לפי שאין סדר בברכות". בדיני ראש השנה פסק שתקיעות מעכבות זו את זו (הלכות שופר וסוכה ולולב ג, ו): "ואינו יוצא ידי חובתו עד שישמע כל התשע תקיעות שכולן מצוה אחת הן לפיכך מעכבות זו את זו". כמו כן פסק שבראש השנה ברכות מעכבות זו את זו (שם, ח): "שלש ברכות אמצעיות אלו של ראש השנה ויום הכפורים של יובל שהן מלכיות זכרונות ושופרות מעכבות זו את זו". וכפי שמשמע מהסבר הגאון לסוגיה (ושלא כרש"י), פסק הרמב"ם שברכות לא מעכבות תקיעות, ולהפך (שם, יג): "התקיעות אינן מעכבות את הברכות והברכות אינן מעכבות את התקיעות". והראב"ד, שנקט כרש"י⁴², העיר: "התקיעות אינן מעכבות את הברכות והברכות אינן מעכבות את התקיעות. א"א אבל של ר"ה מעכבות זו את זו".

עניין נוסף שיש ליתן עליו את הדעת בתשובת הגאון הוא נוסח הגמרא שהגאון מצטט. בנוסח

ברכות קריאת שמע, שיש בהן חלוקה בין יחיד לציבור, וכשיטת רב האי גאון שהובאה ברא"ש וברשב"א בברכות שם. וראה שם ברשב"א בשם מקצת גאונים. אני מודה לרב שלמה אנגל על הערה זו.³⁹ לגבי ברכת כהנים במקדש ובגבולין ראה משנת תמיד, פ"ז מ"ב. ⁴⁰ ועל כרחנו לומר שרבנו חננאל סבר כגאון, שמדובר בסדר הברכות, שאם לא כן, יקשה מה שכתב הרב שמואל טל (טל חיים קריאת שמע ותפילה, עמ' שלב): "ולכאורה דברי ר"ה הללו סותרים למה שכתב בברכות יב ע"א אלא אי אמרת, הו"ד באו"ז ח"א סי' כה, וז"ל: 'והאידנא אי אקדים וברין אהבת עולם וקרי ק"ש והדר קרא יוצר אור יצא ידי חובה, דברכות לקרותן כסדרן אין מעכבות זו את זו, אבל אם הניח אחת לגמרי לא יצא ידי חובתו' עכ"ל. ומבואר לכאורה שאם אדם משמיט אפילו ברכה אחת אינו יוצא ידי חובתו ורק הסדר אינו מעכב". ועל כך הקשה שם: "וזאת בשונה מדבריו בר"ה ששם לא הזכיר כלל סדר ורק אמר בסתמא שהברכות אינן מעכבות זו את זו דמזה נראה שעצם אמירתן אינה מעכבת". ולפי דברינו, שפסק כדברי הגאון, לא קשה מידי. ⁴¹ יוסף עמרם ברנשטיין [מהדיר], פירוש ר"י אלמדארי לרבינו יהודה ב"ר אלעזר הכהן אלמדארי, מסכת ראש השנה, בני ברק תש"ע, עמ' ע. ⁴² כך העיר הערוך לנו

♦ מוריה, שנה שלוששים ושמונה, גליון י"ב (תנד–תנו), אלו תשפ"ב

הגאון מופיעות ברכת כוהן הדיוט וכהן גדול, שאינן מופיעות בנוסח הדפוסים וכתבי היד של הסוגיה, אבל הן מופיעות בתוספתא במנחות⁴³. לצורך הנוחות נציג את המקורות זה מול זה:

דפוס	גאון	תוספתא
	ברכת כהנים מעכבות זו את זו	ברכת כהנים מעכבת זו את זו
	ברכת כהן גדול מעכבות זו את זו	ברכת כהן גדול מעכבת זו את זו
	ברכת תעניות מעכבות זו את זו	ברכת תעניות מעכבות זו את זו
	ברכות של ראש השנה מעכבות זו את זו	ברכות של ראש השנה מעכבות זו את זו
ברכות אין מעכבות זו את זו ⁴⁴	ברכות אין מעכבות זו את זו	ברכות מעכבות זו את זו
תקיעות אין מעכבות זו את זו	תקיעות אין מעכבות זו את זו	תקיעות מעכבות זו את זו
תקיעות וברכות של ראש השנה ושל יום הכפורים מעכבות [זו את זו] ⁴⁵	הברכות והתקיעות שלראש השנה ושלוש הכפורים מעכבות זו את זו	ברכות ותקיעות מעכבות זו את זו

אפשר שבנוסח הגאון נוסף קטע מהתוספתא⁴⁶, ואפשר שנוסח הגמרא שהיה בפני הגאון קוצר בנוסחים שלנו. ורגליים לדבר, שכן נוסח הדפוסים מופיע בכמה כתבי יד באופן מקוצר אף יותר, למשל בכ"י מינכן 95 שרדה רק סופה של הברייתא, וכך מובא שם: "תנו רבנן תקיעות וברכות של ראש השנה ושל יום הכפורים מעכבות זו את זו". בכ"י אחר (אנלאו 319) מובאת רק הרישא: "תנו רבנן תקיעות אין מעכבות זו את זו ברכות אין מעכבות זו את זו"⁴⁷.

2. תשובה בעניין ספר תורה שנמצא בו טעות או שלא הוגה

תחילתה של התשובה מובאת בתשובות הגאונים שערי תשובה, סימן שלג, אלא ששם נקטעה התשובה מיד עם תחילת המובאה מהגמרא (שורה 22 אצלנו) "דאיתמר ספר (תורה)", ונתחברה עם תשובה אחרת⁴⁸.

ספר תו' שחסר [פסוקים. אם לא] היגהו כלל, [כיון] שאין אנו יודעין כמה חסר [אין קורין]

(ערוך לנר: ראש השנה, סנהדרין ומכות, בני ברק תשס"ד, עמ' קטו) ועוד. ⁴³ מהד' צוקרמאנדל, ו, יב. ⁴⁴ כך הסדר בקטע גניזה T-S FI(1).50. בנוסח הדפוסים וכמה כתבי יד הסדר הוא קודם תקיעות ואחר כך ברכות. שינוי בסדר הדברים, ללא שינוי במשמעות, הוא דבר נפוץ בתקופת הגאונים. הסיבה לכך היא כנראה הגרסה בעל פה. ראה על כך י' צבי שטמפר, ספר הגירושין לרב שמואל בן חפני גאון, ירושלים תשס"ט, עמ' 27-28. כאן מובא עניין התקיעות קודם לשם נוחות ההשוואה. ⁴⁵ זו את זו: ברוב כתבי היד. ובנוסח הדפוסים ליתא. ⁴⁶ כבר העירו כמה ממפרשי התוספתא שהנוסח של התוספתא נראה משובש, שהרי לאחר שנמנו ברכת כהנים, ברכת כ"ג, וברכות ראש השנה, מה טעם לשנות "ברכות מעכבות זו את זו"? ועוד, לאחר ששנו ברכות ותקיעות לחדוד, מה טעם לשנותן כאחד? אלא נראה שהתוספתא מיוסדת על הלשון כפי שמופיע במשנה, חולקת ומוסיפה. ואכמ"ל בזה. ⁴⁷ וראה לעיל, הערה 33, שכנראה גם לפני רש"י עמד נוסח מקוצר. ⁴⁸ והרגיש בזה לוי, אוצר הגאונים לכתובות, חלק התשובות, סימן קצד, וראה שם הערה ב.

מוריה, שנה שלושים ושמונה, גליון י-יב (תנד-תנו), אולול תשפ"ב ♦

בו. אפילו לקימו ב[לא] לקרות בו אסור. דאיתמר (כתובות יט ע"ב): "ספר שאינו מוגה – אמר רבני אמין: עד שלשים יום מותר לקימו, מיכן ואילך אסור לקימו משום שנאמר 'אל תשכן באוהליך עולה'.

ואם יש בו ארבעה טעיות בכל דף ודף אסור לקרות בו. ולא עוד אלא שטעון גניזה אותו ספר. אבל יש בו שלש טעיות בכל דף ודף, מתקנין אותו וקורין בו. ואף על פי שרב מחמיר יתיר מיכן, כך הלי', דאמר רב יוסף (מנחות, כט ע"ב): "הני תרתי מילי אמר רב בספרים. ותניא תיובתיה; דאמר רב: ספר תורה שיש בו שתי טעיות בכל דף ודף – יתקן⁴⁹, שלש – יגנז, ותניא תיובתיה: שלוש – יתקן, ארבע – יגנז". וכן הלכה.

אבל אם (אין) [יש] בו דף אחת שלימה שאין בה טעות כל עיקר וכתובה כתיקונה כל אות ואות שבא גויל מוקף לה מארבע רוחותיה מצלת על כולו ומתקנו ושפיר דמי. אלא כל זמן שלא תיקנו אין קורין בו ודוקא שרובו מתוקן כדי שיהא רובו כתוב כתיקונו ואותן טעיות שתיקן אין הוות מיעוטו שלספר תורה. (שם): "דאמר רב יצחק בר שמואל בר מרתא משמיה דרב: והוא דכתב רוביה דספרא שפיר". "ודוקא [אותיות] חסירות, אבל יש בו יתירות אין [לנו בה. חסירות מאין טעמא? אמר רב כהנא: משום דמיחזי כמנומר". ואסקנן] אגרא חמוה דר' [אבא] הוה ליה יתירות בסיפריה, אתא לקמיה דרב בא (=אבא), אמר: לא אמרן אלא בחסירות, אבל ביתנורן לית לן בה".

נראה שתשובה זו עמדה לפני הרמב"ם, בכתבו⁵⁰:

ספר תורה שאינו מוגה אסור לשהותו יותר על שלשים יום אלא יתקן או יגנז. ספר תורה שיש בו שלש טעיות בכל דף ודף יתקן ואם היו ארבע יגנז. ואם היה רוב הספר מוגה והשאר יש בו ארבע טעיות בכל דף ונשאר אפילו דף אחד מאותו השאר המשובש בלא ארבע טעיות הרי זה יתקן.

נציג את תשובת הגאון (ללא המקורות שהביא) ואת ניסוחו של הרמב"ם. ניתן לראות שהרמב"ם עוקב אחר סדר הגאון וניסוחו:

מקור בגמרא	תשובת הגאון	רמב"ם
כתובות יט ע"ב	ספר תורה שחסר פסוקים. אם לא היגהו כלל, כיון שאין אנו יודעין כמה חסר אין קורין בו. אפילו לקימו בלא לקרות בו אסור...	ספר תורה ⁵¹ שאינו מוגה אסור לשהותו יותר על שלשים יום אלא יתקן או יגנז.
מנחות, כט ע"ב	ואם יש בו ארבעה טעיות בכל דף ודף אסור לקרות בו. ולא עוד אלא שטעון גניזה אותו ספר. אבל יש בו שלש טעיות בכל דף ודף, מתקנין אותו וקורין בו.	ספר תורה שיש בו שלש טעיות בכל דף ודף יתקן ואם היו ארבע יגנז.
מנחות, כט ע"ב	אבל אם יש בו דף אחת שלימה שאין בה טעות כל עיקר וכתובה כתיקונה כל אות ואות שבא גויל מוקף לה מארבע רוחותיה מצלת על כולו ומתקנו ושפיר דמי.	ואם היה רוב הספר מוגה והשאר יש בו ארבע טעיות בכל דף ונשאר אפילו דף אחד מאותו השאר המשובש בלא ארבע טעיות הרי זה יתקן

⁴⁹ יתקן – במשקל כבקהלת א: טו: 'לא יוכל לְתַקֵּן'. בסמוך (30): 'יתקן'. ⁵⁰ הלכות תפילין ומוזוה וספר תורה ז, יב. ⁵¹ 'ספר תורה' – כך בתשובת הגאון. בעדי הנוסח של הגמרא (כולל בציטוט הסוגיה אצל הגאון): 'ספר.

3. נוסח מקורי של תשובה בעניין גר שלא מל, ותשובה בדין עירובי תבשילין נציג שתי תשובות, המוכרות לנו ממקורות מאוחרים, אך נשתבשו מעט במהלך הדורות, וכתב היד שלנו שמר על הנוסח המקורי.

התשובה האחת פורסמה בתשובות הגאונים שערי צדק, חלק ג, שער ו, סימן כ, והמהדיר הבחין שכתב היד שבידו משובש. התשובה עוסקת בדין עבד כנעני שהאדון היהודי משתמש מחובתו למול אותו. הגאון תמה על התנהגותו של האדון. בתשובה שבכתב היד שלנו נכתב "וואסור להשתמש בון עד שימול אתו, שלא מצינו בכל [ישראל] שהעבד אינו מעכב על רבו ורבו אינו מבקש לימול עבדו". בכתב היד שעמד לפני רבי חיים מודעי, מהדיר תשובות הגאונים שערי צדק, נשמטה המילה "מצינו", ונוצר נוסח חסר משמעות כזה: "ואסור להשתמש בו עד שימול אתו, שלא בכל ישראל שהעבד אינו מעכב על רבו ורבו אינו מבקש לימול עבדו".

המהדיר הציע מדעתו 'לתקן' את הנוסח, להשמיט את המילה 'שלא', ולשנות את המילה 'בכל' כך שיהיה כתוב 'ככל'. לאחר הצעת התיקון שלו, צריך היה להתקבל משפט שנראה לכאורה תקין: "ואסור להשתמש בו עד שימול אתו ככל ישראל, שהעבד אינו מעכב על רבו". אולם שבשטא כיוון דעל על, והתקלה המשיכה להתגלגל. כשבא הסדר של הדפוס להכין את ההדפסה הוא הכניס את הערת המהדיר לתוך הטקסט, וכך מופיע המשפט במהדורת הדפוס הראשון של שערי צדק: "ואסור להשתמש בו עד שימול (שלא) נ"ל חיים למחוק מלת שלא ולגרוס ככל ישראל מאחר שהעבד אינו מעכב על רבו".

עתה, עם גילוי כתב היד שלפנינו, זכינו לחזור למשפט המקורי. הגאון מציין למציאות המוכרת בימיו, שיהודי המחזיק עבד גוי המוכן לימול הרי ימול אותו ללא עיכוב, ולא מצוי שיהודי יעבור על ההלכה ויימנע מלמול את עבדו הכנעני.⁵²

כנראה שדבר דומה אירע בתשובה שלאחריה בכתב היד שלנו, ושיש לה מקבילה בתשובות הגאונים החדשות (סימן ג). הגאון נשאל מתי במהלך השנה עדיף להניח עירובי חצרות. השואלים ביארו את צדדי הספק: "מעורב הפסח לערב הפסח עדיף או דילמא כל שבת ושבת עדיף שחביבה מצותה בשעתה". כלומר, השואלים הכירו את המנהג להניח עירוב מערב פסח לערב פסח בכל שנה, אך לא ידעו מה טעם המנהג, וחשבו שעדיף להניח כל שבת משום שעירובי חצרות נועדו לשבת, וחביבה מצווה בשעתה. הגאון השיב שיש לשמור על המנהג של הנחת עירוב בערב פסח וציון שכך נוהגים ב'שתי ישיבות'.⁵³ הגאון הסביר את טעם המנהג, שאז בעלי החצרות נמצאים ויכולים להשתתף בעירוב, וחתם את דבריו: "הילכך מפסח לפסח עדיף, שהכל מן צוין בבתיהן ופת מצויה אצל עניים ואלמנות". כלומר, בערב פסח גם עניים ואלמנות יכולים להשתתף, ככל הנראה שישראל רחמנים בני רחמנים ודואגים לקמחא דפסחא כל צרכן. אלא שתשובות הגאונים החדשות נדפסו מתוך כתיב יד אשכנזים, המאוחרים במאות שנים לכתב היד שלנו. הנוסח בתשובות הגאונים החדשות השתבש, ונוצר משפט מוזר: "הלכך עושין מפסח לפסח שהכל מצוין בבתיהם ופת מצויה אצל עניים ואלמנות עדיף". ניתן לשער שבאב הנוסח של תשובות הגאונים החדשות השמיט הסופר את המילה 'עדיף', וכתב "הלכך מפסח לפסח". לאחר מכן הסופר או אחד הלומדים הוסיף את המילה 'עדיף' בגליון, ומעתיק מאוחר הכניסה שלא במקומה, בסוף התשובה. זאת משום שלא ידע היכן להכניסה או משום שממקומה בגליון נראתה לו כאילו היא במילה האחרונה בשורה.⁵⁴ בין כך ובין כך 'תיקן' מגיה אלמוני את המשפט "הלכך מפסח לפסח" והוסיף את המילה

52. עניין נוסף הוא שבשערי צדק מופיעות שתי תשובות יחד, ואילו לפנינו מצויה תשובה אחת בלבד. ייתכן שהסופר של כתב היד השמיט תשובה, אך ייתכן גם שסופר שערי צדק צירף שתי תשובות. 53. הביטוי 'מנהג שתי ישיבות' מצוי בתשובות גאוני סורא, והכוונה לישיבת סורא וישיבת ראש הגולה הסמוכה לה. ראה על כך ברודי, ציון בין הפרת חידקל, ירושלים, תשע"ו, עמ' 43. 54. על תופעה זו עמד כבר רב האי גאון, בכתבו (תשובות הגאונים - הרכבי סימן רעב): "והרבה מצוי כן שתולין בקצה הנוסח או בין טורין תיליא דאכרתא או

מוריה, שנה שלושים ושמונה, גליון י-יב (תנד-תנו), אלו תשפ"ב ♦

עושיין. כך קיבלנו משפט חדש שנראה הגיוני: "הלכך" "הלכך" עושיין מפסח לפסח", אלא שהמילה 'עדיף' נותרה להעיד על תהליך התיקון⁵⁵.

תודתנו לסינדיקט של ספריית האוניברסיטה בקיימברידג' על הרשות לפרסם תמונה זו.

דפירושא או לשון אחר ובא הנוסח וחושבו עיקר וכותבו כולו כאחד ומטעה הוא עד שיפול בידי חכם שהוא מצרף את הדבר ומוציא את כל מילה לטעמה".⁵⁵ ייתכן שהליך דומה אירע במקום נוסף שבנוסח תשובות הגאונים החדשות של אותה תשובה. שם נכתב "ורוב שבתות יש רוב בני אדם שאינן מצויין במקומן". זהו דבר שקשה לאומרו, כי יש הרבה שבתות בהן אחד או שניים מהשכנים נסע מביתו לסחורה או לאירוע משפחתי. יש אולי שבתות בוודות בשנה שבהן הרבה אנשים נעדרים מביתם, אך איך ייתכן לומר ש"רוב שבתות רוב בני אדם אינן מצויין"? והנה בנוסח הגניזה נכתב לנכון "ורוב שבתות יש בני אדם שאינן מצויין במקומן". ייתכן שסופר תשובות הגאונים החדשות כפל בטעות את המילה 'רוב' בשני מקומות במקום אחד, וייתכן שהיא הושמטה, נוספה בגליון וחדרה בשני מקומות שונים.

♦ מוריה, שנה שלוששים ושמונה, גליון יב—יב (תנד—תנו), אלוף תשפ"ב